

ГНАТЮК О.

ВІДВАГА І СТРАХ. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. – 496 с.

Інколи доля дарує рідкісні, а від того ще більш значущі зустрічі з людьми, знайомство з якими не тільки осягає ззовні, а й запалює зсередини, надихає, змушує бути небайдужим, живить творчу насагу й підштовхує до боротьби. Майже так само трапляється з книгами. Далеко не з усіма, а лише з тими, автори яких спроможні трансформувати віртуальну реальність у дійсність, перевтілень із далекого незнайомця на близького співрозмовника, можливо, не дуже «зручного» своєю життєвою позицією та світобаченням, трактуванням історії, засобами артикуляції, але неповторного й індивідуального, ні на кого не схожого.

Звернення до історії, попри те, що вважається науковим заняттям, у таких випадках перетворюється не на схоластичну, точно прораховану, із наперед визначеним результатом операцію, а на захопливу, ризиковану, обрамлену яскравими емоційними фарбами інтелектуальну гру. Автори таких книг не бояться сентиментів, щирих зізнань, спокути усвідомлених та неусвідомлених власних і чужих гріхів, прояву болі й радості, критичної самоіронії та гіркою сарказму. Їм не соромно плакати і сміятися, стискати кулаки й широко розкривати обійми, особливо тоді, коли йдеться про наше минуле – таке складне, двоїсте, непослідовне, до сліз гірке, невіддатливе для однозначних оцінок й ідеологічних лекал.

Констатуючи наявність значного пласту літератури про Львів воєнної доби, Оля Гнатюк уже в передмові формулює завдання, яке ставила перед собою, – «змінити ракурс дослідження – перейти від національного нарративу до особистісної історії». Далі зазначається, що будь-якому «національному нарративу, центром якого є етнічна спільнота, притаманна зацікавленість передовсім долею «своїх» героїв». При цьому «свої» трактуються як жертви, а «інші», – як вороги, а для солідарності, взаємодопомоги та співчуття місця майже не залишається. Подолати такі стереотипи, на переконання авторки, неможливо, адже вони є невід'ємним елементом структури людського мислення. Тому вона поставила перед собою «скромнішу мету – просто показати інший зразок поведінкової стратегії».

У книзі йдеться про стосунки між представниками української, польської та єврейської громад Львова в умовах радянської й німецької окупацій 1939–1944 рр. Уже з перших сторінок читач ніби опиняється в «паралельному світі» минулого, відвідуючи помешкання то одного, то іншого персонажів, слухаючи їхні розмови і навіть читаючи через плече їхні записи, адресовані в майбутнє, нащадкам. Це створює ефект своєрідного «замовлення» простору й часу, атмосферу якогось дуже інтимного спілкування з людьми, яких ти ніколи не знав, але чий думки та переживання рикошетом долітають до сьогодення і влучають...

Праця О.Гнатюк – це історія, пропущена через себе. Дуже особистісна, ця книга водночас синхронізується якщо не з колективною, то принаймні з груповою та індивідуальною пам'яттю. Адже в ній ідеться швидше не про події, а про спосіб їх переживання, рефлексії на індивідуальному, родинному, соціальному рівнях.

Щоби ознайомитися з методологічним кредо авторки, необхідно прочитати передмову. Її сформував кілька позицій: 1) відмова від національного наративу на користь особистісної історії; 2) подолання стереотипного трактування «своїх» і «чужих» з віктимізацією перших і демонізацією других; 3) проекція зв'язків, що поєднують дійових осіб із соціумом; 4) реконструкція подій переважно на маргінальних, майже невідомих еґо-документах.

На відміну від багатьох інших, ця книга ніби зіткана зі смислових ліній, окреслених мереживом людських стосунків. Найкраще уявлення про них дають матеріали особового походження. Цілком усвідомлюючи сильні й слабкі властивості еґо-документів, дослідниця зазначає: «Пізніший досвід і знання нашаровуються на описувані події, викривлюють кут зору і впливають на оцінки, які втрачають ознаки самостійності, підпадаючи під вплив панівної думки чи нав'язаного ґранд-наративом погляду. Деталі та настрої, гострота бачення відформатовуються тим чи іншим стереотипом» (с.62).

Одну з цих ліній становить осягнення чинників самоідентифікації («тожсамості»). «Наріжним каменем» тут виступає означення «наш», що в ньому, як пише О.Гнатюк, «відображено подібність долі спільнот, силоміць позбавлених власного дому» (с.15).

«Відвага» і «страх» виступають ключовими смислоутворюючими категоріями для трактування життєвих стратегій і моделей поведінки героїв книги. Кожен крок на тогочасних «кривавих землях» (за Т.Снайдером) супроводжувався страхом і потребував відваги. Можна лише уявити, в якому полі психологічної напруги доводилося жити й діяти людям у той час. Цей екзистенційний стан автоматично ставить на повний зріст проблему відповідальності – за рідних, близьких, знайомих однодумців і соратників по боротьбі. А ще йдеться про найвищу міру відповідальності – перед Богом (поза партіями, ідеологіями, соціумом, етнічною належністю), що для атеїстів рівнозначне абсолютному гуманізму, самозреченості, здатності до самопожертви.

Опозиційна пара – «відвага» і «страх» – проступають у книзі не тільки крізь подіве полотно, а й у афористично-символічній формі. Ось лише один вираз, який міг би слугувати епіграфом до книги: «Найважчим багажем, який вони взяли з собою, був страх» (с.28).

Страх як мотиваційний чинник, визначальний для вибору моделі поведінки в різних ситуаціях; страх як привід для внутрішньої й реальної еміґрації; нарешті страх як критична маса, що змушувала переступати моральну межу на екзистенційному «порозі», – у кожному випадку він різний як за внутрішньою напругою, зовнішніми проявами та наслідками. Водночас подолання страху супроводжувалося якщо не відкритим, то, принаймні, прихованим нонконформізмом, ризиком для власного життя заради життя інших, самопожертвою, прометеїзмом. Дехто вислизав із чіпких лап страху, вириваючись

із «семи кіл пекла». Так, І.Лілл позбулася страху тільки в 1957 р., виїхавши на постійне проживання до Парижа.

Липкий страх охопив львівську інтелігенцію польського та єврейського походження. О.Гнатюк наводить документ, в якому інформатор НКВС доповідав у рапорті своєму начальству про страх перед радянським режимом, що змушував їх виїжджати в німецьку зону окупації (с.109). Цей страх давив і з іншого, німецького, боку. На «возз'єднаних» з УРСР землях знали про те, що німці робили на теренах Генерал-губернаторства з євреями. А після захоплення гітлерівцями кількох європейських країн, зокрема після падіння Франції, можливості втечі до цієї країни різко обмежилися.

Подолання страху як лейтмотив час від часу простежується в різних життєвих історіях, навіть тих, що охоплюють кілька поколінь, як у випадку з онуком першого радянського ректора Львівського університету Михайла Марченка – Валерієм, правозахисником, котрий кинув виклик радянській тоталітарній системі і помер у таборі в 1984 р.

Цей страх, здається, рівною лірою «давив» і тих, кого більшовики наблизили, використали та «викинули» чи знищили морально й фізично за здебільшого уявні «провини», і тих, хто перебував «на вершині» – інтелігенцію, функціонерів, військовиків високих рангів – таких, як М.Марченко, І.Крип'якевич, О.Корнійчук, В.Василевська, Ф.Колесса, К.Студинський, В.Щурат, М.Возняк, В.Возняк, В.Сімович та ін.

Авторська реконструкція органічно поєднує два плани. На передньому завжди виступають людські долі та взаємини між акторами тогочасного політичного життя. На другому – але не такому виразному – вони накладаються на жорсткі реалії, що конструювалися різними політичними режимами – польським, більшовицьким, нацистським. І саме ця подвійна проекція дає змогу стереоскопічно осягнути всю глибину людської драми (для багатьох – трагедії), пов'язаної з перебуванням у цій безжальній системі координат. Ця екзистенція буття ставила практично кожного з них перед неминучим вибором і зовсім не всі змогли зробити його без згубних наслідків для свого внутрішнього «єго», а то й зовсім зрадити його.

Однією з наскрізних сюжетних ліній концептуального характеру є проблема співпраці з тоталітарними режимами – більшовицьким і нацистським. У кожному конкретному випадку конотація цього терміна кардинально змінюється, коли йдеться про оцінки, що звучать із боку поляків, чи українців. Та уважний і безсторонній погляд дослідниці виявив принципові відмінності у цих стереотипах. Поляки вважали винуватцями падіння II Речіпосполитої обидва режими, а колабораціоністами – усіх, хто в той чи інший спосіб контактував із ними. Для багатьох українців радянська влада (принаймні в перші місяці) асоціювалася з проукраїнською й «демократичною» (порівняно з польською). Однак у кожному з цих типологічних рядів існувало кілька постатей, які мали власне судження і про більшовиків, і про німців. Так, авторка наводить слова психолога Т.Томашевського, який зазначив, що представники старшого покоління української інтелігенції «виявляли стримано-холодне ставлення до німецьких окупантів і засуджували політику, яку ті провадили

щодо євреїв» (с.137). Т.Штайнгауз екстраполював співпрацю деяких українців із німецькою адміністрацією на всіх українців і відмежувався від них як від колабораціоністів. О.Гнатюк дає таке пояснення ситуації, що склалась у той час: те, що «львівським українцям німецька влада дозволяла, львівським полякам забороняла, і для багатьох з них це стало достатнім приводом, щоб звинуватити українців у колабораціонізмі» (с.138). Цікавий зріз польських упереджень проти українців переданий також крізь призму мовного питання («руська» мова вважалась діалектом сільського плебсу).

Діагноз цього явища авторка формулює в такий спосіб. Осуд поведінки інших людей та оминання критикою «своїх» стало загальною практикою, як влучно зауважив у книжці «Психологічний пейзаж» Т.Томашевський. Саме осуд – свідчення власної безпорадності перед потугою тоталітарного режиму – позначився на формі пізніших наративів, які були присвячені радянській окупації і спотворювали загальну картину. Звертаючи увагу на те, що «співучасниками советизації» різною мірою стали всі викладачі та студенти, дослідниця висловлює переконання, що передумовою таких дій «була не національність – кожного разу йшлося про особистий вибір» (с.154).

Нарешті, ще один акцент авторки, що остаточно розставляє все по місцях. Якщо мотиваційними чинниками поведінки більшості польських професорів було усвідомлення власної належності до вищої «касти» або польський патріотизм, то для прибульців із Великої України – прагнення провести «лінію партії», виконати завдання, що перед ними ставилося, коли їх відряджали до західного регіону республіки. Іншими словами, останні виступали просто представниками/усобленням сталінського режиму з усіма його іманентними рисами.

Вражає здатність дослідниці у цілому калейдоскопі джерел особового походження – спогадів, щоденників, епістолярію – виявити відхилення від описуваних у них реалій. Один перелік персонажів – Г.Штайнгауз, К.Ланцкоронська, Т.Томашевський, Я.Котт, М.Бартльова, О.Домбровський, А.Ян, С.Гартман, К.Жилульський, О.Тарнавський, І.Прокопів, Р.Вольчук, Е.Аскер, З.Штібер, Я.Чекановський, А.Ковальська, В.Стись та ін. – міг би зайняти чи не сторінку. А за кожним – ціла вервечка людських доль і подій, що по-різному на них вплинули.

Як дбайливий та обережний реставратор О.Гнатюк ретельно очищує історичні портрети від ідеологічних, тенденційних наносів, перекручень, глорифікації – в одних випадках, демонізації – в інших. Ці операції потребують не лише високого професіоналізму дослідника, а й глибокого внутрішнього чуття органіки повсякденного буття, інтуїції, що базується на міцних культурно-цивілізаційних підмурках. Зрештою, це неминуче дистанціює авторку від рафінованих національних (польського, українського, єврейського) та політичних (радянського) наративів, інших схем. Такий підхід передбачає високу вимогливість до тезаурусу, критику політизованих лексем, ідеологем, що виконують апологетичні функції.

Паралельними лініями реконструкції виступають радянська й нацистська практики «зачищення» Львова від того тонкого прошарку людей, які

належали до культурної й інтелектуальної еліти. Здійснювані у формі державного терору, вони все ж дещо відрізнялися за підходами й організацією. У той час як більшовицькі силові структури переважно ув'язнювали й депортували вглиб СРСР представників інтелігенції, прагнучи водночас «підігравати» національним почуттям українців, німецька адміністрація в 1941 р. вдалася до кардинального способу розв'язання: ув'язнення з наступним убивством заарештованих та організації погромів. Щоправда й радянські власті наприкінці червня 1941 р. знищили бранців, яких не встигли вивезти на схід.

Не обійдено увагою у книзі й таку, недостатньо розроблену, проблему, як адміністративний терор, що в більшовицькому варіанті зводився до «відсіювання» політично «неблагонадійних» з усіх державних, наукових, культурно-освітніх установ. Радянське керівництво при цьому намагалося розігравати відповідні сценарії на широкому полі, основу якого становила конкуренція між поляками та українцями в освітній сфері. До війни тут діяв Таємний український університет, оскільки офіційна Варшава не бажала створювати передумови для суперництва з легальною науково-освітньою установою – університетом імені Яна Казимира і тим самим применшити можливість «добровільної асиміляції нацменшин». Українізуючи Львівський університет, радянські власті водночас намагалися не допустити в нього «нелояльну» частину українських викладачів і науковців.

Про те, як обережно авторка розставляє крапки над «і» у суперечливих ситуаціях, свідчить фрагмент про зустріч підрозділів вермахту у Львові. Як відомо, не тільки в містах і селах Західної, а й у інших регіонах України німців часто щиро вітали як визволителів. Та для Львова це було особливим явищем, адже в той час там мешкало майже 100 тис. євреїв і 160 тис. поляків, які втратили власну державу через агресію Німеччини та СРСР. Тому питання про те, *хто саме* сердечно вітав німецьких солдатів, набувало специфічного відтінку. Звернувшись до свідчень різних людей, О.Гнатюк висловила припущення, що «національний склад вуличної юрби може залежати від національності автора свідчення» (с.70).

Дослідниця своєрідно підійшла до трактування трагедії, пов'язаної з загибеллю львівської професури в липні 1941 р. Виокремивши чотири основних версії, що вказують на винуватців, співвинуватців цього злочину та їх мотивацію, – «націоналістичну», «советську», «нацистську», «кримінальну», – вона відмовилася від класичного історіографічного підходу. Натомість, не виявляючи співчуття жодній версії, О.Гнатюк указує на їх сильні й слабкі місця і наводить чимало цікавих деталей, що суттєво уточнюють реальну ситуацію. Такий спосіб часом видається продуктивнішим, ніж спроба з'ясувати аргументи всіх, хто по-різному писав на цю контраверсійну тему.

Через всю працю проходить думка про те, яка тонка мембрана відокремлює добропорядних польських громадян із вищих і середніх верств суспільства від проявів ксенофобії. У тексті наводяться брутальні прояви несприйняття «чужого» за етнічною чи конфесійною ознаками на рівні пересічних громадян та маргінальних елементів.

На с.40 натрапляємо на факт, який багато що пояснює. На початку 1930-х рр. євреям саме з огляду на походження/національність не дозволяли працювати в університетах. Ця та інші реалії (зокрема антиєврейські виступи студентів лікарського факультету університету імені Яна Казимира та Львівської політехніки) свідчили про те, що антисемітизм у II Речіпосполитій мав статус державної політики. В іншому місці йдеться про обмеження у вступі на навчання для осіб єврейського походження (*numerus clausus* 10% для єврейських студентів) й антисемітські заворушення в Польщі наприкінці 1930-х рр. (українці становили 17% в університетах). Професори непольської національності (за винятком математика Г.Штайнгауза та, можливо, кількох інших) у міжвоєнний період не могли отримати власної кафедри (с.86).

Ще одна лінія розламу проходила полем самоідентифікації та політичної лояльності (до II Речіпосполитої, СРСР, німецьких властей). Перебуваючи переважно в латентній формі (публічно виявляти прихильність до будь-якого з режимів виявилось ризикованим), почуття патріотизму різного ґатунку чи етнічної належності, політичні симпатії, як і звинувачення «зрадників» у колабораціонізмі, час від часу виривалися назовні в листах, висловлюваннях, щоденниках, спогадах людей. При цьому авторка простежує особливості позиції деяких представників польської еліти (зокрема Т.Ценшинського), для яких межа, що розділяла «своїх» і «чужих», проходила за етнічною ознакою (особливо дорікали євреям, які пішли на співпрацю з «советами», та українцям, що їх апріорі трактували як колабораціоністів (с.61).

Анатомуючи нездорові тенденції суспільного організму, успадкованого більшовиками від Польщі, дослідниця викриває причини і прояви упереджень польської культурно-освітньої еліти стосовно українців. Драматичну напругу й емоційний реєстр цього сприйняття дійсності дуже тонко передає таке спостереження: «Коли частина українських інтелігентів на початку советської окупації опинилася в привілейованому становищі щодо посад, їхні польські колеги сприйняли це *не як реванш*, бо тоді встановилася б певна рівність сторін, а саме як *позбавлення поляків привілеїв, належних їм за визначенням*» (с.218; курсив мій – О.Є.). Звідси – образ «варвара у саду науки», як сприймали українських викладачів у Львівському університеті їх польські колеги.

Особливе смислове навантаження має метафора «варвар у саду», що у загостреній формі символізує зустріч і конфлікт культур, важку інтеграцію різних типів культур – ліберально-демократичної і тоталітарної, різних архетипів світосприйняття і моделей поведінки, зрештою різних політичних культур. Цей концепт дає змогу побачити перехід об'єкта у суб'єкт культурної дії, своєрідну культурну дифузю, за якої на поверхню проступають не самі вчинки, а їх мотивації та наслідки взаємовпливів, що неминуче відбуваються за таких обставин.

У книзі простежується два алгоритми: формування історичної пам'яті (як колективної, так й індивідуальної) про ті чи інші події – з одного боку, і її цілеспрямоване стирання. Власне, текст зітканий з пам'яттєвого мережива, яке часом химерно та незбагнено переплітається й місцями бентежить оголеною правдою буття. Тому за обсягом і значенням ці складові неспівмірні.

«Голоси з минулого» не завжди звучать в унісон, інколи вони дисонують (з офіційними документами, версіями істориків та один з одним), що не дивно, – кожен сприймав події по-своєму. Та ще більше вражає радянська комеморативна політика: авторка вмістила світлину із зображенням фрагмента пам'ятника львівським професорам роботи Е.Миська, знищеного в 1981 р. як «ідеологічно незрілого».

Книга простежує життєві траєкторії сотень людей. Як правило, автори, що пишуть «залюднену» історію, доволі прозоро виявляють власні симпатії й антипатії до своїх персонажів. О.Гнатюк якимось дивним чином вдалося «зберегти дистанцію» з героями її твору, хоча сам характер, стратегії поведінки, моральні чесноти деяких з них викликають у читача прихильність і навіть захоплення, а інших – навпаки, неприязнь. Не виписуючи «ікон», указуючи всі доступні біографічні факти, дослідниця «очищує» ці постаті від міфологічних наносів, схематизму, і в такий спосіб ще раз доводить, наскільки складними виявилися обставини, в яких їм доводилося вирішувати для себе й інших справді доленосні проблеми життя. І навіть ті, хто викликає симпатію (скажімо Ф.Лілл), як з'ясується, мали свої упередження, «слабкості» та вади. Авторка просто нічого ні про кого не приховує й не прикрашає портретні характеристики, наводячи всі доступні їй джерела.

Видання містить цілу низку приміток – не менш цікавих і пізнавальних, аніж сам текст, а також масив переважно унікальних фотоілюстрацій. Іменний покажчик виконано таким чином, що полегшує читачеві ідентифікацію персонажів книги на будь-якій стадії роботи з нею.

Праця О.Гнатюк – для кабінетного читання, щоб можна було перегорнути знову попередні епізоди, відклавши текст, обміркувати той чи інший поворот сюжету. Ця оповідь часом дуже детальна, неспішна, як рівнинна широка річка з плесами та поворотами, удивляючись у води якої, починаєш усвідомлювати всю нездоланну стихію історії. Річка, у русло котрої не можна ступити двічі, але можна так чутливо, тонко й делікатно зафіксувати її неповторний плин у словах, іменах і датах.

Авторка, безсумнівно, володіє високою культурою історієписання. Саме такою мірою, що ставить її працю на межі між наукою й мистецтвом. Мотиваційним стрижнем та одночасно творчим кредо для дослідниці, очевидно, окрім іншого, можна вважати такі її слова: «Я намагаюся порушити проблему, перед якого постає кожна людина, що шукає істину: прокладання шляху крізь гущавину неоднозначних фактів і подій» (с.251).

Спосіб, в який О.Гнатюк пише власну історію Львова, потребує окремої уваги. Якщо визначити його стисло, то це – виплетення з мережива людських життєвих траєкторій масштабного подієвого полотна, культурного ландшафту з лише йому притаманною внутрішньою енергетикою, що завжди супроводжує боротьбу за життя, балансування на межі життя й небуття.

Авторка виводить оцінку подій і людських учинків на найвищий реєстр, експонуючи їх через такі виміри, як честь, совість, гідність. Цей моральний рубіж переносить інтерпретації в ту площину, в якій історія проступає в наукових працях не так уже часто. У цьому, напевно, – унікальність цієї книги.

Через проєкцію на долі найвідоміших постатей культурно-наукової еліти О.Гнатюк проводить чітку межу між першою та другою радянізацією регіону. Цей вододіл визначався не стратегічною метою – вона була однаковою (повне підпорядкування і лояльність), а тактичними засобами. Якщо у 1939–1941 рр., прикриваючись гаслами українізації, радянське керівництво намагалося «приручити» місцеву інтелігенцію, то, починаючи з 1944 р., влада вдалася до тотального «зачищення» інакомислячих та справжніх і уявних опонентів режиму. При цьому, аби не завдати собі зайвого клопоту, усіх «незгодних» «зачісували під одну гребінку», звинувачуючи в «українському буржуазному націоналізмі», що на практиці синонімізувалося з колабораціонізмом. Блюзнірські технології «ламання через коліно» української інтелігенції – це ще один наскрізний концепт книги, що набуває справді епічного за своїм трагізмом звучання й одночасно сприймається як обвинувальний акт тоталітаризму.

У тезаурусі дослідниці чільне місце посідає кілька дефініцій, що мають особливе смислове навантаження. Одна з них – «советська окупація». Не погоджуючись із російськомовною транскрипцією означення «радянська» (це – другорядне питання), слід указати на те, що друга частина словосполучення абсолютно точно передає реалії 1939–1941 рр.: агресію СРСР проти Польщі, ліквідацію польської держави, анексію значної частини її території та інші заходи, що цілковито підпадають під визначення «окупація». У такий спосіб авторка сприяє легітимізації цього концептуального поняття у вітчизняному науковому просторі, де ще відчувається глуха опозиція крутій відмові від радянської (та й нинішньої російської) термінологічної спадщини.

Те, що відділи кадрів у всіх установах та на промислових і сільськогосподарських підприємствах були об'єктом особливої уваги радянських органів держбезпеки, загальновідомо. Та назвати їх «первинним осередком НКВД» (с.58) без лапок видається не зовсім точним. Світлина на с.72 («Німецькі солдати знімають кадри погрому. Львів, початок липня 1941 р.») містить зображення трьох німецьких операторів, які щось знімають із легковика. За їх спинами стоїть юрба, в якій видніються привітні й усміхнені обличчя. Можна припустити, що цей кадр зроблено під час вступу німецьких військ до Львова, а не під час погромів, що почалися дещо пізніше. Цілісному сприйняттю тексту дещо перешкоджають сюжетна «мерехтливість» і «черезсмузжя» епізодів, до яких дослідниця неодноразово повертається («*numerus clausus*», «гетто-лавки» та ін.).

До принципових зауважень слід віднести суперечливе твердження про те, що виключення К.Студинського з Академії наук УРСР ЦК КП(б)У ухвалив не самостійно, а «шкладаючись на інформацію чи взагалі інструкції НКВД» (с.196). Органи внутрішніх справ за своїм призначенням дійсно були обізнаними з ситуацією у всіх сферах життя чи не найкраще з решти ланок державного механізму. Однак лише партійний центр (якщо республіканський, то обов'язково після відповідних «орієнтувань» або консультацій із союзним) спрямовував політичне (чи репресивне) вістря в потрібному напрямі. Утім це не виключало ініціатив НКВС і місцевих органів влади.

У книзі трапляються окремі повтори, як у випадку з фразою А.Кримського «щоб не казати, а “ті” мені не вірять» (с.213 і 215), або міркування про те, що виконавці «Львівського теа-джазу» вірили у захоплення глядачів музикою, а не словами пісень, в які закладався лояльний до нової влади сенс, а публіка вірила (чи вдавала, що вірить) у захоплення артистів радянськими ідеалами (с.225, 232).

Авторка практикує кількаразове повернення до окремих сюжетів і, з одного боку, це сприяє «закріпленню пройденого», а з іншого – дещо гальмує інтригу й динаміку реконструкції (хоча останнє може вважатися вадою радше художнього твору).

Попри те, що дослідниця не ставила за мету спеціальний аналіз окупаційної політики щодо українців та поляків у різних її фазах і регіонах України, варто було б про це сказати не скоромовкою в одному абзаці (с.314). Та й фраза: «Окупанти прагнули налагодити будь-яку співпрацю з місцевим людом» на тлі тогочасних реалій потребує принаймні стислого коментарю.

Точна назва вищого виконавчого органу республіки – Рада Міністрів УРСР, а не Кабінет Міністрів, як зазначено на с.321. На с.351 у тексті йдеться про «пам’ятник сталінській дружбі народів» (виготовлений за проектом М.Дмитренка та С.Литвиненка), а на ілюстрації, імовірно, той самий пам’ятник, нібито присвячений «сталінській Конституції».

За деякими даними, щонайменше половина з півмільйона мешканців дистрикту Галичина виїхали на роботи до Райху добровільно, піддавшись на обіцянки німецьких пропагандистів. Примусове вивезення почалося після того, як кредит довіри вичерпався, а про умови праці в Німеччині пішли погані чутки. Тому твердження на с.252 про примусове вивезення півмільйона галичан на чужину – перебільшення.

Ці зауваження висловлено здебільшого для того, аби не «збитися» на панегірик авторці, адже й без цього її праця вже стала подією читацького життя й бібліографічною рідкістю. Тож варто погодитися з рішенням журі про присудження їй гран-прі Форуму видавців 2015 р.

О.Є.Лисенко (Київ)